

ERZURUM YÖRESİ TÜRKÜLERİNDE ANA-METİNSEL DÖNÜŞÜMLER**Özkan DAŞDEMİR*****Öz**

Halk şiirinin ezgi ağırlıklı türlerinden olan türkü, ezgili olması sebebiyle müzik biliminin; metinsel olarak edebiyat biliminin ilgi alanına girmektedir. Türkünün metin yapısı içindeki biçimsel ve anlamsal dönüşümler bir metinlerarasılık bağlamının konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada yazılı kültür ortamında alt-metin örnekleri bulunan ve TRT repertuarında kaydedilerek ana-metin durumuna gelen Erzurum yöresi türkülerindeki biçimsel ve anlamsal dönüşümler örneklerle ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Erzurum Türküleri, Metinlerarasılık, Ana-Metinsel Dönüşüm.

HYPERTEXTUAL TRANSFORMATIONS IN THE FOLK SONGS OF ERZURUM REGION**Abstract**

Folk song, one of the types of folk poetry, which is mainly melodic, is in the field of science of music due to being melodic and it is in the field of literature as a text. Formal and semantic transformations in the structure of the text of folk song are the subject of an intertextuality context. In this study, formal and semantic transformations in the folk songs of Erzurum region, which, has sub-text examples in the written media and has become a hyper-text by being recorded in TRT repertory has been presented with examples.

Keywords: Folk Songs of Erzurum, Intertextuality, Hypertextual Transformation.

Giriş

“Türkü” teriminin kökeni üzerinde görüş bildiren araştırmacılar; terimin, “Türk” sözcüğüne Arapça “î” ilgi ekinin getirilmesiyle oluşturulan “Türkî” (Türk’e has) sözcüğünün halk ağzında “Türkü” şekline dönüştüğü konusunda ittifak etmiştir (Kaya, 1999, s. 131). Halk şiirlerinde konu ile ezgi arasında güçlü bir bağ olduğunu ifade eden Oğuz, Türklerin ezgileri anlamında kullanılması gerektiğini düşündüğü “türkü”yü halk şiirinin ezgi ağırlıklı türleri arasında gösterir (Oğuz, 2001, s. 18-19). Boratav, halk türkülerinin hem müziği hem de şiiri alâkadar ettikleri için folklor tetkiklerinde hususi bir yer tuttuğunu ifade ederek iki sahaya ait bulunmaları sebebiyle türkülerin evvela hususi bir metotla incelenmesi gerektiğinin altını çizer. Bu konuda çalışanlar halk müziği kadar halk edebiyatını da göz önünde tutarsa başarılı olabilecektir. Araştırmacı halk şiiri ve halk müziği alanlarının her ikisine de vakıf değilse

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ozkandasdemir@hotmail.com

kollektif bir çalışma zorunlu olacaktır. Öte yandan bu iki folklor şubesine birden ait olmaları nedeniyle türkülerin bünyelerinde bazı değişik vasıflar meydana gelmektedir. Araştırmacıların bu noktayı da gözden uzak tutmamaları gerekmektedir (Boratav, 1983, s. 337). Boratav, türkünün yapısında meydana gelen farklılaşma konusu ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Halk müziği ve edebiyatıyla uğraşanlara malumdur ki, türkülerde sözler (güfte) aslında, muayyen bir hece vezni kalıbına (mesela 4+4, 4+3, 4+4+3 gibi) uydurularak yazılmış muntazam bir nazım parçası teşkil ederler. Bu, bazen bir halk şairinin manzumesidir, sonradan türkü hâline geçmiştir. Yahut da doğrudan doğruya türkü olarak yapılmıştır. Her iki hâlde de sözler çok defa melodiye tamamen tekabül etmezler; melodideki bazı notalar açıkta kalır ve halk türküsü, sözleri melodiye ya birkaç notayı bir hece üzerinde toplamak yahut da mısraa bazı heceler veya kelimeler ilave etmek suretiyle, bu aksaklığı düzeltir. Bu hâl yukarıda söylediğim veçhile, başta beste için yapılmadığı hâlde sonradan bestelenen bir halk şiiri için vaki olduğu gibi, melodinin bir metinden diğer bir metne geçmesinde ve hatta melodi ile aynı anda doğan, güftesiyle bestesi hem-zaman olan türkülerde de vakidir; yani bu türlü ilaveler, türkü için gayet tabii unsurlar telakki olunagelmiştir. Esasen bu hâl, sade bizim halk türkülerimizde değil, bütün milletlerin halk türkülerinde görülmür (Boratav, 1983, s. 337).

Boratav'a göre türkülerin yapısına eklenen kısımların “doldurma” veya “fazlalık-artık” olarak vasıflandırılması umumiyetle kabul olunan insafsızca hükümlerdir. “Bizim türkülerimizde bu zaid sözlerin güfteyi onlardan tecrit ettiğimiz zamankine nazaran manzumeye yepyeni bir ifade zenginliği vermek suretiyle, melodiye âdetâ tamamlama işini gördükleri bir gerçektir” (Boratav, 1983, s. 337). Örnek iki türküyü tam metin ve ilave kısımları çıkarılmış şekliyle mukayese eden Boratav melodiye bir tarafa bırakınca dahi ilave kelimelerin ifadeyi zenginleştirici unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır (Boratav, 1983, s. 338). Düzgün, türkülerin, ilk ortaya çıkışı ile son ulaştığı nokta arasında birtakım değişikliklere maruz kalabildiğini belirterek türkülerdeki bazı sözlerin çıkarılması veya bazı kelimelerin yerlerinin değiştirilmesini de dönüşüm sürecine dâhil eder (Düzgün, 2003, s. 76). Kaya ise yayılma sırasında türkülerin söz ve ezgilerinde meydana gelen bazı değişikliklerin türküyü tanınamayacak hâle getirdiğini, kaynak kişilerin söz ve ezgilerde önemli ölçüde değişiklik yapabildiğini ifade eder (Kaya, 1999, s. 132).

Türkülerde Varyantlaşma

Türkülerin söz ve ezgilerinde meydana gelen değişim, *varyantlaşma*¹ ile açıklanabilir. Âşıkların her gittiği yerden yeni ezgiler alıp onları farklılaştırarak yeni diyarlara taşınmaları; türkü icra edenlerin kendilerinin yorum yaparak türkülerde farklılık meydana getirmeleri; türkü dinleyenlerin, duyduklarını eksik ya da farklı öğrenmesi ve sonra da bu öğrenileni o farklılaştırılmış hâliyle icra etmeleri, türkülerin varyantlaşmasını sağlayan sebepler arasındadır (Güven, 2013, s. 157-158). Halk şiirini kişilerin eseri olarak kabul eden ve bu şiirin yaratıcısının bilinmemesi gerektiğini vurgulayan Julius Krohn ve Kaarle Krohn halk şiiri derlemelerinde elde edilmesi gereken varyantların çokluğuna işaret ederler (Krohn ve Krohn, 2004, s. 6). Örneğin elli derlenmiş kaydı olan oldukça kısa bir şiir araştırılırken bunca çok varyanta gereksinildiği için hayretlere düşen bir öğrenci, bu varyantları inceledikten sonra, bir şiirin hâlâ karanlıkta kalan bir bölümünü aydınlatacak birkaç derlenmiş kaydının daha olup olmayacağını sormuştur (Krohn ve Krohn, 2004, s. 20). Folklor ürünlerinin tümü için geçerli olan bu titizlik türkü derlemeleri için de büyük önem taşımaktadır.

Kendi ülkelerinin halk müziği eserlerini derleyip düzenleyen ve değerlendiren Batılı ülkeler, hiçbir halk müziği eserini varyanttır veya bir benzeri vardır, diye kayda geçirmezlilik etmemişlerdir. Her bir eseri kendi formu içinde değerli bularak derleyip müzik diline aktararak (notaya alarak) saklamışlardır. Türkiye’de ise “Bu türkü, şu yörenin türküsüne çok benziyor, bu şehir şu şehrin türküsünü sahiplenmeye çalışıyor” gibi anlamsız çekişmelerle ya da “Bu eserin bir benzeri repertuvarlarımızda zaten var, kayda geçirmeye gerek yoktur.” gibi düşüncelerle birbirine benzeyen türkülerin derlenmesine, halk müziği dağarcığına kazandırılmasına engel olunmuştur (Güven, 2013, s. 152).

Türkülerde Ana-Metinsellik

Ana-metinsellik (fr. Hypertextualité) Gérard Genette’in tanımladığı biçimiyle, bir B Metni’ni (anametn: “yalın ya da dolaylı bir dönüşüm işlemiyle önceki bir metinden türeyen her metin”) ondan türeyen bir A Metni’ne (altmetn, göndergemetin) yalın bir dönüşüm ya da öykünme ile

¹ Halk bilimi çalışmalarında birbirinin aynısı gibi kullanılan varyant ve versiyon için Oğuz, eş metin ve benzer metin terimlerini önerir (Oğuz, 2000, s. 23-28). Varyant için önerdiği eş metin terimini, *birbiriyle yan yana geldiğinde uyumsuzluk göstermeyen uygun bir beraberlik ve “eşitlik” sergileyen metinler* olarak tarif eder (Oğuz, 2000, s. 26). Ekici ise çalışmasında varyant için “çeşitleme”, versiyon için “eş metin” terimlerinin kullanılmasını önerir (Ekici, 1998, s. 25-34).

bağlayan bir türev ilişkisidir. Ana-metinsellik bir kapsayım ilişkisine göre değil, bir aktarım ilişkisine göre tanımlanır (Aktulum, 2011, s. 419).

Türkülerin sözlü kültürdeki dolaşımına bağlı olarak ortaya çıkan çeşitlenmesinin yanında metinlerarası ilişkiler bağlamında sorgulanması gereken bir dönüşümünden de bahsedilmelidir. Bu dönüşüm yazılı kültür ortamında kaydedilmiş bir şiir metni (alt-metin) ile sözlü kültür ortamında derlenerek TRT repertuarına kazandırılmış türkü metni (ana-metin) arasındaki metinlerarası çözümlenmelerle gün ışığına çıkarılabilir. Çalışmamızın kapsamını yazılı kültür ortamında örnekleri bulunan ve TRT repertuarında kaydedilerek ana-metin durumuna gelen Erzurum yöresi türküleri oluşturmaktadır.

İslamiyet'in kabulünden sonra ortaya çıkan klasik Türk şiiri, zaman zaman halk şiirimizle karşılıklı bir etkileşim içine girmiştir. Divan şairleri arasında mahallileşme akımının etkisiyle dilde sadeleşmeye gidilmiş; Âşık Ömer, Dertli ve Erzurumlu Emrah gibi âşıklar aruz vezniyle şiirler yazmıştır. Divan ve halk şiirimizin etkileşim odaklarından biri de musiki ortamlarıdır. Ülkemizde özellikle Urfa, Elazığ ve Erzurum yörelerinde başlangıçta gazelhanların okuduğu eserler zamanla yöresel türküler olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Divan ve halk şairlerinin kaleme aldığı gazeller “bestelenerek veya irticalen okunma şekliyle fiilen musikimize girmiş, önemli bir yer kazanmıştır” (Tuna, 2001, s. 7). Bu eserlerin türküye dönüşümünde usul bakımından olduğu gibi anlamsal olarak da birtakım değişimler olmuştur. “Bu tür eserler yörelere mahsus özel ezgilerle okunur, güfteler bu ezgi kalıplarına döşenir” (Tuna, 2001, s. 10). Özel ezgi kalıplarına döşenen güfteler hem teknik olarak değişmek zorunda kalmış hem de zaman zaman birer galat-ı meşhur olmuştur. Bu dönüşüm kimi zaman anlamı derinden etkilemektedir. Erzurum yöresinde bazı şiirler türkü olarak icra edildiğinde güftelerindeki değişiklikler ve anlam belirsizlikleri hemen göze çarpmaktadır. İlk olarak hafız ve gazelhanlar tarafından icra edildikten sonra halk arasında yaygınlık kazanan bu eserler Erzurum yöresinde çoklukla tatyan olarak bilirse de konuyla ilgili Tuna'nın tespitleri dikkate değerdir:

Benim incelemelerime göre, tatyaları tekke veya tasavvuf musikisi içerisinde değerlendirmek uygun değildir. Çünkü tatyaların sözlerine bakıldığında çoğunlukla kadın, aşk ve sevgili gibi temaların işlendiği görülmektedir... Gazelin bizim edebiyatımızdaki örneklerinde dinî, ahlaki ve tasavvufi olanları vardır. Ancak bunların tümü için “tatyandır” demek doğru değildir. Bu sözcük uyduruk da olsa şöyle ya da böyle halkın belleğine yerleşmiştir (Tuna, 2001, s. 10).

Bu tür eserlerin Erzurum'daki ilk kaynak kişileri hafız Faruk Kaleli, Hulusi Seven ve Raci Alkır, gazelhan ve hafızların meşklerinde çokça bulunmuş kişilerdir. Bu kişilerden derlenen Erzurum türküleri TRT repertuvarına kazandırılmıştır.

Repertuvara kazandırılan türkülerde ana-metinsel düzlemde ortaya çıkan anlamsal dönüşümün bazı sebepleri vardır. Alt-metnin anlamını değiştiren/ dönüştüren ve kimi zaman belirsiz hâle getiren etkenler kaynak kişi ve derlemecinin tutumları ile açıklanabilir:

Kaynak Kişinin Tutumu: Bir türkünün kendisinden alındığı kaynak kişi, derlemeci tarafından özenle seçilmektedir. Kaynak kişi geleneğin içinden gelen biri olarak türkünün dolaşımdaki değişmez yapısını korumakla birlikte, onun metinsel değerini aynı şekilde koruyamayabilir. Bazı kaynak kişiler eğitim ve kültür düzeyinin niteliğine bağlı olarak özellikle tekke ve divan şairlerinin kimi eserlerinde anlamın iyiden iyiye dönüşmesine, hatta zaman zaman belirsizleşmesine neden olabilmektedir. Oğuz, anlatım ortamı (context) merkezli kuramları “metni anlamak için metnin anlatıldığı ortamı anlamak gerekir” (Oğuz, 2000, s. 32) cümlesiyle özetlemektedir. Türk dünyası halk biliminin kuramsal yeni açılımında metnin yaratıldığı “tarihî” anlatım ortamı ile anlatım ortamı merkezli kuramların ortaya koyduğu yeni açılımları da dikkate alan yaklaşımların birlikte ele alınmasının etkili bir çalışma yöntemi olacağını ifade etmektedir (Oğuz, 2000, s. 35-36). Folklor derlemelerinde kayıt altına alınan bilgiler arasında derlenen metnin kimden öğrenildiği bilgisi de bulunmaktadır. Dolayısıyla kaynak kişinin türküyü kimden öğrendiği, öğrendiği kişinin kimden öğrendiği gibi karmaşık bir icra ortamı problemi sözlü kültür ürünlerinin ana-metinsel dönüşümleri üzerinde etkili olabilmektedir.

Derlemecinin Tutumu: Türkülerin ana-metinsel dönüşümünde türküyü derleyen ve/ya notaya alan kişilerin de etkili olduğu düşünülebilir. Türküyü derleyen kişi ezgisel yapıya odaklanarak metni göz ardı edebilir. Böylece eldeki metinler arasında anlamsal bir dönüşüm ortaya çıkar. Ayrıca kaynak kişi bahsinde belirtildiği gibi derlemeci de eğitim ve kültür düzeyine bağlı olarak derlediği metnin anlamında bilmeden bir dönüşüm ortaya çıkarabilir. Bu tür dönüştürümler ana-metinde anlamsal ve biçimsel dönüşümlerin araştırılmasını gerektirir.

Örneklerle Ana-Metinsel Dönüşümler

Ana-metinlerin ciddi düzende dönüşümünü Genette “değiştirim” (transposition) sözcüğü ile kullanmayı yeğler. “Ciddi dönüşümler ya da değiştirim, öteki ana-metin yöntemlerinin tersine daha çok geniş boyutlu yapılara uygulanan çok sayıda ve çeşitli değiştirim

yöntemini kapsayan ana-metinsellik kılıgının en önemlileridir” (Aktulum, 2000, s. 142). Alt-metnin anlamı üzerinde oynama derecesine göre değiştirim iki ulama ayrılır. Bunlardan birincisi “çeviri”, “koşuklaştırma”, “düzyazılaştırma”, “vezin-dönüşümü” ve “biçem dönüşümü” yöntemleri ile gerçekleştirilen biçimsel değişimler/ dönüştürümlerdir (Aktulum, 2000, s. 142-146). İkincisi ise çözümlemenin odağında anlam dönüşümünün olduğu izleksel ya da anlamsal değişimler/ dönüştürümlerdir (Aktulum, 2000, s. 142).

1. Biçimsel değişimler (dönüştürümler): “Burada anlam ile oynamaktan çok biçimsel dönüştürümler yaptırılır. Anlama rastlantısal olarak el atılır” (Aktulum, 2000, s. 142). Biçimsel dönüştürüm “çeviri”, “koşuklaştırma”, “düzyazılaştırma”, “vezin-dönüşümü” ve “biçem dönüşümü” yöntemleri ile gerçekleştirilir (Aktulum, 2000, s. 142-146). Ana-metin durumuna gelen türkülerde biçem-dönüşümünün indirgeme ve genişletme örnekleri sıklıkla karşılaşılan yöntemler arasındadır.

a) İndirgeme: Bir metni kısaltmaya dayanan ve çok yaygın olarak başvuru olan “indirgeme” çeşitli biçimlerde uygulanır. “Bir metni indirgemenin en kolay yolu metinden bir parçayı kesip çıkarmaktır” (Aktulum, 2000, s. 144).

Kesip çıkarma (fr. Excision) bir metinden bir parçanın kesilip alınarak yeniden yazılması işlemidir. Genette’in “bir metni en yalın, aynı zamanda en kaba ve metnin yapısını ve anlamını en zedeleyici” indirgeme biçimi olarak tanımladığı kesip çıkarma işleminde temel amaç, bir yapıtın değerini azaltmaktan çok, kimi gereksiz gibi görülen parçaları atarak yapıtı iyileştirmektir (Aktulum, 2011, s. 446).

Ana-metin durumuna gelen türkülerin biçimsel yapısındaki en önemli dönüşümlerden biri indirgemedir. Koşma, gazel, destan gibi nazım şekilleri ile yazılan nispeten uzun metinlerin türküye dönüştürülürken kısaltıldığı görülmektedir. Dönüştürülen şiirin bazı dörtlük, beyit veya dizelerinin çıkarılması metinlerarası ilişkiler bağlamında bir indirgeme yöntemini ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 1:

ANA-METİN	İNDİRGE ME	ALT-METİN
TRT 3240: Acep Bir Kâruben Hane Bu Dünya	Alt-metin sekiz dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde 3, 5, 6 ve 7. dörtlükler çıkarılmıştır.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 380-381)
TRT 2736: Âşıkların Aklın Alır	Alt-metin yedi dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde 6. dörtlük çıkarılmıştır.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 415-416)
TRT 376: Bende Mecnun'dan Füzun	Alt-metin yedi beyitten oluşmaktadır. Ana-metinde gazelin ilk ve üçüncü beyitleri alınmıştır.	Fuzûli'ye aittir. (Tarlan, 2009, s. 275-276)
TRT 2695: Bu Dünyada Muradıma	Alt-metin beş dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde şiirin 3. ve 4. dörtlükleri çıkarılmıştır.	Hatâ'i'ye aittir. (Şahin, 2011, s. 359-360)
TRT 3097: Bülbül Tek Uyandım Bir Seher Nagâh	Alt-metin beş dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde şiirin son iki dörtlüğü çıkarılmıştır.	Nigârî'ye aittir. (Nigârî, 2011, s. 587)
TRT 2083: Can Bula Cananımı	Alt-metin on dört dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde 3 dörtlük alınmıştır.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 167-168)
TRT 2157: Can Ellerinden Gelmişem	Alt-metin <i>Vasf-ı Hâlihi</i> başlıklı on beş beyitten oluşan bir kasidedir. Ana-metinde 1, 5 ve 15. beyitler alınmış, diğer beyitler çıkarılmıştır.	Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya aittir. (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1997, s. 82-83)
TRT 2401: Erzurum Kilidi Mülk-i İslam'ın	Alt-metin, yirmi iki dörtlükten oluşan bir destandır (<i>Erzurum Destânı</i>). Ana-metinde 1, 3 ve 9. dörtlükler alınmıştır.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 655-658)
TRT 4013: Ey Kerem Kâni Bes Değil Midir	Alt-metin yedi dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde 1, 2 ve 7. dörtlükler alınmıştır.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 448)
TRT 1922: Kadem Bastı	Alt-metin beş beyitten oluşmaktadır. Ana-metinde ilk iki beyit alınmıştır.	Hâce Hüseyin Efendi'ye aittir. (Kutlu, 2006, s. 160)
TRT 104: Uykudan Uyanmış	Alt-metin dört dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde 3. dörtlük çıkarılmıştır.	Erzurumlu Emrah'a aittir. (Karadağ, 1990, s. 98)
TRT 1863: Vardım Eşiğine Yüzüm Sürdüm	<i>Harâb Ma'bed</i> başlıklı alt-metin beş dörtlükten oluşmaktadır. Ana-metinde 1 ve 3. dörtlükler alınmıştır.	Rıza Tevfik'e aittir. (Bölükbaşı, 2005, s. 27-28)

b) Genişletme: Biçem dönüşümünün bir çeşidi olan “artırma-genişletme” bir metni uzatmaya, oylumunu artırmaya dayanan bir yöntemdir (Aktulum, 2000, s. 144-146).

Ana-metin durumuna gelen türkülerin biçimsel dönüşürümlerinden biri de genişletme yöntemidir. Türkülerdeki nakarat bölümleri genişletmenin en bilindik örnekleridir. Değişik şiir parçalarının bir araya getirilmesi, ilave parçaların veya bir maninin türkü metnine eklenmesi gibi eylemler yine genişletme yöntemini örneklendirmektedir.

Tablo 2:

ANA-METİN	GENİŞLETME	ALT-METİN
TRT 3240: Acep Bir Kâruben Hane Bu Dünya	Ana-metinde iki dize arasına <i>Oy bu elden oy bu elden</i> ifadesi eklenmiştir.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 380-381)
TRT 376: Bende Mecnun'dan Füzun	Ana-metinde gazelin ilk ve üçüncü beyitlerinin her bir dizisinin arasına <i>Aman aman aman aman aman aman, Ey ey ey ey efendim, aman</i> ve <i>Adi leyli leyli leyli bir tanem gel</i> kısımları eklenmiştir.	Fuzûlî'ye aittir. (Tarlan, 2009, s. 275-276)
TRT 2695: Bu Dünyada Muradıma	Alt-metin beş dördlükten oluşmuştur. Alt-metinde olmayan aşağıdaki dördlük ana-metne eklenmiştir: <i>Oğul dinlemez atayı/ Dilden çıkarmaz hatayı/ Pişmeden çiğ yumurtayı/ Soydum diyen yalan söyler</i>	Hatâ'î'ye aittir. (Şahin, 2011, s. 359-360)
TRT 3097: Bülbül Tek Uyandım Bir Seher Nagâh	Ana-metinde her dördlüğün 2 ve 4. dizelerinin 6+5 durakları arasında <i>emman</i> ilavesi yapılmıştır.	Nigârî'ye aittir. (Nigârî, 2011, s. 587)
TRT 2083: Can Bula Cananını	Ana-metinde dördlüklerin ikinci dizeleri (<i>bayram o bayram ola, dilde hicap ref ola, erişe rahm ü rehim</i>) tekrarlanmıştır.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 167-168)
TRT 2402: Seyreyle Güzel	Ana-metinde ilk beytin ilk dizesine <i>sene gurban</i> , ikinci beytin ilk dizesine <i>canan canan</i> ifadeleri eklenmiştir.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 166)
TRT 104: Uykudan Uyanmış	Ana-metinde her dördlüğün başına <i>amman</i> ifadesi eklenmiştir. Koşmanın dördlüklerindeki son iki dizeler ana-metinde tekrarlanmıştır.	Erzurumlu Emrah'a aittir. (Karadağ, 1990, s. 98)
TRT 1863: Vardım Eşiğine Yüzüm Sürdüm	Ana-metinde iki dize arasına <i>adi leyli leyli leyli aleyli leylam</i> ifadesi eklenmiştir.	Rıza Tefvik'e aittir. (Bölükbaşı, 2005, s. 27-28)

c) Kolaj: Kolaj, ayrışık unsurları bir bütün içerisinde yan yana getirmeye dayanan bir yöntemdir. “Metin alanında, geniş anlamda, alıntı ve metinlerarası göndergeyle eşanlamda kullanılmaktadır. Sözel olsun ya da olmasın, kolaj kullanımı yeni bir bütün içerisinde yer verilen her türden parçaya verilen addır” (Aktulum, 2011, s. 450). Ana-metin durumuna gelen türkülerde değişik şiir parçalarının bir araya getirilmesi, bir maninin türkü metnine eklenmesi gibi eylemler kolajın örnekleri arasındadır.

Seyreyle Güzel (TRT: 2402) isimli türkü, Hâce Muhammed Lutfi'nin *neler eyler* redifli gazelinin ilk beyti ile ondan bir asır önce yaşayan Niğdeli Ahmed Kuddusî'nin *usandım* redifli

gazelinden bir beytin bir araya getirilmesi ile meydana gelmiştir. Ana-metin kolaj yöntemiyle dönüştürülmüştür. Kaynak kişisi Raci Alkır olan türkünün sözleri şöyledir:

*Seyreyle güzel kudreti Mevlâ neler eyler
Allah'a sığın adli Teala neler eyler*

*Meyl'eylemezem gayrısına Hazreti Hak'tan
Şol yüzleri dost özleri düşmandan usandım*

Türkünün ilk iki dizesi Hâce Muhammed Lutfi'nin beyti ile aynıdır (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 166). Fakat diğer dizeler Ahmed Kuddusî'nin şu beyitlerinden alınmıştır:²

*Meyl'eylemezem gayrısına tevbeler olsun
Bu âna değin ittiğim isyandan usandım*

*Çün zerre vefâ bulmadım ihvân-ı zemândan
Şol yüzleri dost özleri düşmandan usandım* (Kuddusî Divanı, s. 248)

d) Vezin Dönüşümü: Bir vezinden başka bir vezne dönüştürmek yöntemi olan vezin-dönüşümü belli bir hece sayısına göre yazılmış bir şiirin hece sayısını artıran ya da azaltan nicel bir yeniden-yazmadır (Aktulum, 2000, s. 144).

Türkülerde vezin-dönüşümü eksik hecenin tamamlanması, aruz vezni ile yazılmış bir şiirin dizelerinin bölünerek hece veznine dönüştürülmesi (bu durumda beyit nazım birimi dörtlüğe dönüşür, şiirin nazım şekli de dönüştürülmüş olur) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 3:

ANA-METİN	VEZİN-DÖNÜŞÜMÜ	ALT-METİN
TRT 3240: Acep Bir Kâruben Hane Bu Dünya	Alt-metnin ilk dörtlüğündeki <i>Vefâsı yok safâsı fâni hulyâ</i> dizesi ana-metinde <i>Vefâsı yok sefâsı yok fâni hulya</i> şeklinde yanlış kaydedilmiştir. Buradaki ikinci <i>yok</i> ifadesi türkünün ritmini bozduğu gibi, alt metnin <i>Me fâ 'i lün/ Me fâ 'i lün / Fe 'ü lün</i> şeklindeki vezni de bozmuştur.	Hâce Muhammed Lutfi'ye aittir. (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 380-381)
TRT 3097: Bülbül Tek Uyandım Bir Seher Nagâh	Alt-metnin ilk dörtlüğünün son dizesinde <i>Tutuşdum bend bend nâr-ı hezâra</i> dizesi, ... <i>bendü bend...</i>	Nigârî'ye aittir. (Nigârî, 2011, s. 587)

² Bu türkünün *Suları şikest meyleri kalp Hazreti Hak'tan/ Virane değil ettiğim isyandan utandım* dizeleri TRT repertuarında yer almasa da sözlü kültürde ve ses sanatçıların icralarında söylenmektedir. Türkünün *Virane değil ettiğim isyandan utandım* dizesi Kuddusî'nin *Bu âna değin ittiğim isyandan usandım* dizesinin anlamsal dönüşümünü çok iyi örneklendirmektedir.

	şeklinde değiştirilerek 11'li hece ölçüsüne uygun hâle getirilmiştir.	
TRT 2157: Can Ellerinden Gelmişem	Alt-metin, 4 <i>müstemîlün</i> kalıbıyla yazılmıştır. Kasidenin beyitleri, dizeler ortadan ikiye ayrılmak suretiyle sekizli hece ölçüsü ile dörtlük haline getirilmiştir.	Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya aittir. (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1997, s. 82-83)
TRT 1922: Kadem Bastı	Alt-metin 4 <i>me fâ i lün</i> kalıbıyla yazılmıştır. Gazelin beyitleri dizeler ortadan ikiye ayrılmak suretiyle sekizli hece ölçüsü ile dörtlük haline getirilmiştir.	Hâce Hüseyin Efendi'ye aittir. (Kutlu, 2006, s. 160)

2. İzleksel ya da anlamsal değiştirimler (dönüştürümler): “Burada anlam açıkça ve bilerek dönüştürülür. Anlam dönüşümü çözümlemenin odağı olur” (Aktulum, 2000, s. 142). İki tip anlamsal dönüşümden söz edilebilir: “Öyküsel dönüşüm” ve “pragmatik (edimsel) dönüşüm” (Aktulum, 2000, s. 142). Çalışmamızda “öyküsel dönüşüm”ün örneklerine rastlanmıştır.

Öyküsel Dönüşüm: Alt-metnin anlamında meydana gelen izleksel dönüşümler iki tür anlamsal dönüştürüm etkinliği ile gerçekleştirilir. Öyküsel ya da içeriksel (diégétique) değişikliği öne çıkaran “öyküsel dönüşüm” bunlardan biridir (Aktulum, 2000, s. 147).

Âşıkların Aklın Alır (TRT: 2736): Alt-metnin ilk dörtlüğündeki iki dize ana-metinde değiştirilmek suretiyle anlam kapalılığı nispeten giderilmiştir. Hâce Muhammed Lutfî'nin şiirindeki tasavvufî hissediş yerini beşerî aşka bırakmıştır.

Âşıkların aklın alır

Gerdende halların senin

Bülbüller hayretde kalur

Açılrsa güllerin senin (Hâce Muhammed Lutfî, 2006, s. 415)

Aşihların aklın alır

Gerdanda halların senin

Âşığı çöllere salır

Görünse tellerin senin (TRT: 2736)

Bende Mecnun'dan Füzun (TRT: 376): Alt-metnin üçüncü beytindeki “*kıl tefâhur kim, senün her var men tek âşıkun*” (Tarlan, 2009, s. 275) dizesi ana-metinde *kıl tefahür kimsenin var hem benim tek aşıkım* şeklindedir. Alt-metinde *ki* bağlacı ve *sen* zamiri ile meydana gelen *kim senün* ifadesi ana-metinde *kimsenin* şeklinde kaydedilmiş ve anlam belirsizleştirilmiştir.

Bu Dünyada Muradıma (TRT: 2695): Bu şiir Hatâ'î Divanı'nın nüshalarında bulunmamaktadır (Şahin, 2011, s. 304). Konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma yapan Cavanşir ve Necef'in kitabında da şairin böyle bir şiiri bulunmamaktadır (Cavanşir ve Necef, 2006). Şahin, divanda olmayan bu şiiri *Hatâyî Mahlası ile Yazılmış Şiirler* başlığı altında vermiş, şiiri daha önce yayımlayan kaynakları da söz konusu çalışmasında belirtmiştir (Şahin, 2011, s. 359-360). Alt-metnin anlamında meydana gelen dönüşüm örnekleri şu şekildedir:

Alt-metnin ilk dörtlüğünde *Şu dünyanın ötesine / Vardım deyen yalan söyler* (Şahin, 2011, s. 359-360) dizeleri ana-metinde *Bu dünyada muradına/ Erdi diyen yalan söyler* (TRT: 2695) şeklinde kaydedilmiştir. İkinci dörtlükte *Ark kazarlar argın argın/ Felek çevirmekte çarkın* (Şahin, 2011, s. 359-360) dizeleri ana-metinde *Sular akar argın argın/ Felek kurmuş böyle çarkın* (TRT: 2695) şeklinde kaydedilmiştir. Son dörtlükteki *Rehbersiz hiç yol bulunmaz/ Buldum deyen yalan söyler* (Şahin, 2011, s. 359-360) dizeleri ise ana-metinde *Hediyesiz yar sevilmmez/ Sevdim diyen yalan söyler* (TRT: 2695) şeklinde kaydedilmiştir.

Bülbül Tek Uyandım Bir Seher Nagâh (TRT: 3097): 19. yüzyıl tasavvuf edebiyatının en önemli temsilcilerinden olan Azerbaycan asıllı mutasavvıf şair Seyyid Hamza Karabağî (Nigârî), Doğu Anadolu'da geniş halk kitleleri üzerinde şöhret bulmuştur. Şiirleri halk arasında beğenilip ezberlenen Nigârî'nin bir şiiri Erzurum yöresinde türküler olarak icra edilmektedir. Naim Göller'den Suat Işıklı'nın derlediği türküyü Fuat Lehimler notaya alarak repertuvara kazandırmıştır.

Alt-metnin ikinci dörtlüğündeki *Nabzıma el urdı bir bir tabîbân* (Nigârî, 2011, s. 587) dizesi ana-metinde *Nabzıma el vurdu binbir tabiban* şeklinde; alt-metnin ikinci dörtlüğündeki *Uçupdur sitârem batupdur günüm* (Nigârî, 2011, s. 587) dizesi ana-metinde *Uçup tursitarım batıptır günüm* şeklinde kaydedilmiştir. Son dizedeki *güni kara* (Nigârî, 2011, s. 587) ifadesi ise *gülikare* şeklinde kaydedilmiştir.

Can Bula Cananını (TRT: 2083): Alt-metin Hâce Muhammed Lutfî'nin *bayram o bayram olur* redifli şiiridir (Hâce Muhammed Lutfî, 2006, s. 168). Alt-metinde yinelenen *bayram o bayram olur* dizesi ana-metinde *bayram o bayram ola* şeklinde dörtlüklerin sonunda yinelenir. Metinlerin son dörtlüklerinin ilk dizeleri benzer, diğer dizeleri ise farklıdır:

Lutfî'ye lutf u kerem

Dâhil-i bâb-ı harem

Dâimâ Allah direm

Bayram o bayram olur (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 168)

Lütfi ya lütfü kerim

Erişe rahmü rehim

Ber murad ede fehim

Bayram o bayram ola (TRT: 2083)

Ey Kerem Kâni Bes Değil Midir (TRT: 4013): Alt-metnin ilk dörtlüğündeki *adl ü itâbın* ifadesi ana-metinde *adli hitabın* olarak kaydedilmiş ve anlam belirsizleştirilmiştir:

Ey kerem kâni bes değil midir

Bu kadar adl ü itâbın bize (Hâce Muhammed Lutfi, 2006, s. 448)

Ey kerem kâni bes değil midir

Bu kadar adli hitabın bize (TRT: 4013)

Gülşen-i Aşka Varalı (TRT: 3852): Şiir, Erzurumlu Ketencizade Mehmed Rüşdü'ye aittir. Alt-metin, Lalapaşa Camii müezzini Hafız Suat Çemlek'ten Naci Elmalı tarafından derlenerek kaydedilmiştir (Elmalı, s. 148). Ana-metin aynı kaynak kişiden Lütfü Ortakale tarafından derlenmiş ve notaya alınmıştır. Her iki metnin kaynak kişisi aynı kişi olduğuna göre alt-metnin anlamında ortaya çıkan dönüşümlerin derlemeciden kaynaklandığı düşünülebilir. Alt metnin ilk dörtlüğündeki *Merhem etmezse yâr eli* (Elmalı, s. 148) dizesi ana-metinde *Melhem etmezse yaralı* (TRT: 3852) şeklinde, ikinci dörtlükteki *Nahl-ı gülün dibinde mâr* (Elmalı, s. 148) dizesi ana-metinde *Nakıl gülün dibinde mar* (TRT: 3852) şeklinde kaydedilmiştir.

Kadem Bastı (TRT: 1922): Şiirlerinde Gedâî mahlasını kullanan Hâce Muhammed Lutfi'nin babası Hâce Hüseyin Efendi; Şeyh Abdülhâdi, Pasinler'e ayak bastığında irticalen bir gazel söylemiştir (Kutlu, 2006, s. 27). Nida Tüfekçi tarafından Raci Alkır'dan notaya alınan bu gazel, TRT repertuarına türkü olarak girmiştir. Alt-metnin ilk beytindeki dönüşüm anlamı iyiden iyiye değiştirmiş, hatta belirsizleştirmiştir. Dönüşen beyitler her iki metinde şu şekildedir:

Kadem basdın gönül tahtına sultânım safâ geldin

Dil-i pür- renc ü tâb-ı derde dermânım safâ geldin (Kutlu, 2006, s. 160)

Kadem basdi gönül tahdi

A sultanım sefa geldin

Dili pürren gitabu der

De dermanım sefa geldin (TRT: 1922)

Bu dönüşüm hususunda Kutlu şöyle bir eleştiri yapmaktadır:

“Ne yazık ki bu çok anlamlı gazel, “Kadem bastı gönül tahtı, a sultanım sefa geldin” / “Dili pür rengi tabu derde dermanım sefa geldin” şeklinde yanlış okunmaktadır. Okuyanların, okudukları sözlerin ne anlama geldiğini bilmedikleri ve düşünmedikleri besbelli. Ne kadar hazin!” (Kutlu, 2006, s. 27).

Uykudan Uyanmış (TRT: 104): *Sabahdan uğradım ben bir fidana* dizesi ile başlayan şiir Saim Sakaoğlu'nun *Ercişli Emrah* isimli çalışmasında 3 numara ile Ercişli Emrah'a kayıtlıdır. Sakaoğlu, eserinde bu şiirin altına dokuz kaynağı da sayfa numaraları ile birlikte vermiş ve yalnız ikisinde Ercişli Emrah mahlası bulunduğunu belirtmiştir (Karadağ, 1990, s. 5). Bu şiirin gerçek sahibini ortaya çıkarmanın güç olduğunu belirten Karadağ, şiirin Ercişli Emrah'a ait olması gerektiğini ifade eder (Karadağ, 1990, s. 5). Öztelli ise, Erzurumlu ve Ercişli Emrahlardan hangisine ait olduğu tartışılan bu şiirin Âşık Ömer'e ait olduğunu iddia etmektedir (Öztelli, 1976, s. 21-22).

Şiirin Erzurumlu Emrah'a ait olduğunu kabul ederek seçtiğimiz alt-metinde anlamsal dönüşüm şu şekilde gerçekleşmiştir:

Sabahdan uğradım ben bir fidana
Dedim mahmur musun dedi ki yok yok
Ak elleri boğum boğum kınalı
Dedim bayram mıdır söyledi yok yok (Karadağ, 1990, s. 98)

Uykudan uyanmış gözleri bir hoş
Dedim sarhoş musan söyledi yoh yoh
Ağ elleri boğum boğum kınalı
Dedim yâr bayram mı söyledi yoh yoh (TRT: 104)

Sonuç

Halk şiirinin ezgi ağırlıklı türleri arasında gösterilen türkü hem müziği hem de şiiri ilgilendirdiği için halk bilimi araştırmalarında özel bir yerde bulunmaktadır. Her iki sahaya birden ait olan türkülerin söz ve ezgilerinde meydana gelen çeşitli dönüşümler, varyantlaşma ile açıklanabilir. Türkülerin sözlerinde meydana gelen biçimsel ve anlamsal dönüşümler halk edebiyatı araştırmalarında metinlerarası çözümlemelerle gün ışığına çıkarılabilir. Çalışmamızda,

yaklaşık iki yüz elli türkü arasında, yazılı kültür ortamında alt-metin örnekleri bulunan on beş Erzurum türküsü metinlerarası ilişkiler bağlamında ele alınmıştır. Repertuvarda sözleri Hâce Muhammed Lutfi'ye kayıtlı *Dün gece yar hanesinde* (TRT: 1944), *Selam olsun size güzel cemaat* (TRT: 3241), *Körlenme ey insanoğlu* (TRT: 2688) ve Yunus Emre'ye kayıtlı *Yarın mahşer yerine* (TRT: 3242) isimli türküler söz konusu şairlerin divanlarında bulunamadığı için çalışmada bu metinlere yer verilememiştir.

Ana-metin durumuna gelen türkülerin biçimsel yapısındaki en yaygın dönüşüm çeşidi indirgeme olmuştur. Değişik nazım şekilleri ile kaleme alınan nispeten uzun metinler türküyü dönüştürülürken doğal olarak kısaltılmıştır. Dönüştürülen şiirin bazı dörtlük, beyit veya dizeleri ana-metinde çıkarılmıştır. Türkülerdeki biçimsel dönüştürümün diğer örneği indirgemenin tersi olan genişletmedir. Ana-metin durumuna gelen türkülerde değişik şiir parçalarının bir araya getirilmesi ve ilave parçalar genişletmeyi ortaya çıkarmıştır. İndirgemedeki kesip çıkarma türkünün yapısı içinde ne kadar gerekli ve doğal ise genişletmedeki ilaveler de o kadar gerekli ve doğaldır. Erzurum yöresi türkülerinde ana-metinlerin biçimsel dönüşümünden vezin dönüşümü örneklerine de rastlanmıştır.

Türkülerin biçimsel dönüşümü yanında sözlü kültürdeki dolaşımından kaynaklanan anlamsal dönüşümü de metinlerarası ilişkilerin ilgi alanına girmektedir. İncelenen eserlerin dokuzunda ana-metin durumuna gelen türkülerde anlamın dönüşmesi örneklerle gösterilmiştir. Türkülerdeki anlamsal dönüşüm bazen bir sözcüğün yanlış telaffuzu veya değişik bir sözcükle karşılanması şeklinde ortaya çıkmış; bazen de türkünün güftesindeki dönüşüm anlamı derinden etkilemiş, belirsiz bir hâle getirmiştir. Anlama ilişkin bu ciddi dönüşümlerin sebepleri icra ve kayıt ortamının hususiyetleri ile ilgilidir.

Kaynaklar

- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Aktulum, K. (2011). *Metinlerarasılık/ Göstergelerarasılık*. Ankara: Kanguru Yayınları.
- Boratav, P. N. (1983). *Folklor ve Edebiyat II*, İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Bölükbaşı, R. T. (2005). *Serâb-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri*. haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Kitabevi.
- Cavanşir, B. ve Nefes, E. N. (2006). *Şah İsmail Hatâ'i Külliyyatı*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Düzgün, D. (2003). Erzurum Çarşı Pazar, *Millî Folklor*. 58, 76-85.
- Ekici, M. (1998). Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar (Kontekst) İlişkisinin Önemi, *Millî Folklor*. 39, 25-34.

- Elmalı, N. (tarihsiz). *Erzurumlu Ketencizade Mehmet Rüştü Efendi*. Ankara: Elif Matbaası.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı (1997). *Dîvân. haz. Numan Külekçi, Turgut Karabey*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Güven, M. (2013). Türkülerin Varyantlaşması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 50, 150-161.
- Hâce Muhammed Lutfî (2006). *Hulâsatü'l- Hakâyık ve Mektâbât-ı Hâce Muhammed Lutfî*, İstanbul: Damla Yayınevi.
- Karadağ, M. (1990). *Karşılaştırmalı- Çevriyazılı Erzurumlu Emrah Divanı*. Balıkesir: Uludağ Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Kaya, D. (1999). *Anonim Halk Şiiri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Krohn, J.; Krohn, K. (2004). *Halk Bilimi Yöntemi*. (çev. Günsel İçöz, haz. Fikret Türkmen), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuddusî Divanı, <http://kuddusidivani.tk/>, 22.07.2012
- Kutlu, H. (2006). *Hâce Muhammed Lutfî, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Nigârî (2011). *Dîvân. haz. Azmi Bilgin, Kültür ve Turizm Bakanlığı*. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-281559/h/nigar-i-divani-azmi-bilgin-.pdf>) (26.07.2012)
- Oğuz, M. Ö. (2000). *Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Oğuz, M. Ö. (2001). *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öztelli, C. (1976). *Sahte Şöhret Bir Ozan: Erzurumlu Emrah*. Ankara: Elif Matbaası.
- Şahin, Ş. H. (2011). *Şah İsmail Hatâyî Divanı ve Diğer Hatâyî Şiirleri*. Ankara: Pir Sultan Abdal 2 Temmuz Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları.
- Tarlan, A. N. (2009). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tuna, K. (2001). *Erzurum Türküleri ve Nazariyatı*. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık.